

latai a szintézis, a növelés, a kreativitás, a generativitás. A komplex. A teljesség. Deme Tamás ihletett írásai egyszer csak megemelkednek, mondhatnám szakralizálódnak. Sosem tömjénszagúak, de mélységesen keresztény szemléletűek. Sőt katolikusak: egyetemesek. Hogy mennyire, ahhoz elegendő véletlenszerűen megtizedelni a hetven címet; íme:

Autodidaxis, esély az iskola demokratizálásához; Szüzességét elvesztett gyermekszáj-tó; Tabuk, fétisek, kézfogásterápia; Életöröm – Markó, Makovecz, Nari néni módra; Aluljárók rongya és a társadalmi ökumené, Erosz-erózió, pornó-politika; Tükröződő fény, kisebbségi Európa. No de ennyi mindenki egyetlen könyvben? kérdezheti rémüldözve az olvasó. Még ha mindez torzóban, töredékben olvasható is. Lesz mit kiegészítenünk e könyv meghökkenő olvasóinak.

Deme Tamás: ... ami történik, és ami van... Budapest, Szent Gellért Kiadó – Nemzeti Tankönyvkiadó Rt. 1994. 494 p. Kapható a Mentor Könyvesboltban. Bp. Dorottya u. 8.

KAMARÁS ISTVÁN

A történelem vége – kérdőjellel és anélkül

Esszéformában 1989-ben, könyvalakban 1992-ben jelent meg az új történelmi korszaknak – nevezzük ezt posztmodern világnak – politikaelméleti alapműve: A történelem vége. Francis Fukuyama írta. Ez az amerikai politikaelemző a maga hegelianus történelem- és plantóni-neoarisztotelianus idealista emberfelfogásával alkotta meg a századvég nagy hatású ideológiai bestsellerét, amely kételyektől sem mentes optimizmussal köszönti a most kiteljesedő liberális demokrata világrendet. Teszi mindezt problémaérzékenyen, alapos historikusi, közgazdasági, politikatörténelmi szaktudással, figyelmét a külpolitikára összpontosítva, a mű időszzerűsége – filozófiai implikációi és szaktudományos erényei révén – helyet érdemel a tanárképzésben, ismerete a pedagógusok számára hasznos a filozófia és a történelem oktatása, általában pedig az embertudományi ismeretanyag kiszélesítése szempontjából.

Elfogadható megközelítésnek látszik, hogy a modern és a posztmodern fejlődési szakaszt a piacgazdaság történetében úgy fogjuk fel, mint kulturális elnevezést a fordított – ipari – tömegtermelés és az azt felváltó posztindusztrializmus évtizedeire. Ez a fejlődési szakasz már a szolgáltatási szektor túlsúlyára épül, és az életkronika, a média mindent átható befolyását tükrözi, fejezi ki.

Az átalakulás mélyen érintette a tudomány és az értelmiség társadalmi helyét, szerepét. A társadalomtudományok teljesítőképességébe vetett bizalom megrendült s vele az eszmetermelő értelmiség legitimációs tevékenységének politikai hasznába vetett állami bizalom is. A független pozíciójú „lebegő értelmiség” kritikai produkciója és a teleologikus nagy elméleteket kifformáló ideológus értelmiség prediktív teljesítménye iránt megcsappant a politikai elit érdeklődése, időnként és országonként egészen a közönyig. Helyébe azoknak a kormányzási, kormányzáselméleti szakembereknek elismerése és foglalkoztatása lépett, akik gyakorlatközeli, pragmatikus ideákat dolgoztak ki. Ezt a társadalomtudományos szakembertípust az állami bürokratikus elit soraiba fogadta.

Közjük tartozik *Francis Fukuyama* (1953) is. Japán szülők New York-i gyermeke, a Cornell, a Yale, a Harvard és a Sorbonne neveltje. Filozófus, politológus, közgazdász, aki az összehasonlító irodalomtudományban is jártas. Párizsban *Jacques Derrida* tanít-

ványa. Ezidáig mindössze két munkahelyen dolgozott. A Rand Corporation, ez a stratégiai kutatóintézet, valamint az amerikai külügyminisztérium alkalmazta.

Fukuyama eszmei téren a neoliberalizmus második szellemi hullámába tartozik. Az első hullám politikai gondolkodói, *Henry Kissinger* például, még a kétpólusú világnak megfelelő hatalmi politikát hirdettek. Felfogásuk az államszocialista tömb összeomlásával háttérbe szorult. E stratégiával együtt került, ha más okokból is kritikai pergőtűzbe a *Hobbes-ig, Locke-ig* és az amerikai alapító atyáig visszanyúló individualista emberkép is. Ez volt az, amely az önérdek, a ráció, a tudás és ezeknek az alapkategóriáknak megfelelő magatartás propagálásával adott korábban optimista, de ezen a századvégen már borulató prognózist a világról.

Ezzel szemben Fukuyama 1989-et a totalitárizmus két ideológiájával – a fasizmussal és a kommunizmussal – folytatott küzdelem győztes lezárásaként interpretálta. S ahogy 1917-1918 felváltotta a múlt századi dinasztikus, premodern politikát a népfelség elévrel támaszkodó (vagy azzal visszaélő) politikával, úgy most az egypólusú világ kialakulása egyben a posztmodern politika hajnala is.

Ebben a felfogásban *a posztmodern: a modern folytatása – más eszközökkel*. A korábbi erőszakos versengés – hatalmi háborúk, társadalmon belüli erőszakos küzdelmek – helyébe fokozatosan *a konszenzus és a kontextus politikája* lép(ett): a tárgyalásos egyeztetés, valamint az a szempont, hogy minden módszer értékét a körülmények – a kontextus – szabja meg. A belső célképzeteken nyugvó – nagy – ideológiák felbomlása, provinciálissá válása a liberalizmushoz viszonyítva – e *dinamikus végállapot-teória* egyik legfontosabb gondolata. Mert ez hozza magával, hogy a liberalizmus világméretű győzelme nem olyan politikai filozófia diadala, amely immanens értékeinek fölénye által győzött, hanem azzal került – Fukuyama szerint – behozhatatlan előnybe minden vetélytársával szemben, hogy valamennyinél hatékonyabb.

A győztes posztmodern – posztindusztriális, technotronikus, szolgáltató – társadalom több nemzedék közösségi alapélménye lehet. Kulcskérdés: ez a világ a *stagnálás* vagy továbbra is a *dinamizmus* világa lesz-e. A történelmi beteljesülés, tehát a dinamika feltételezhető elapadásának helyén Fukuyama politikaleméletében a funkciók optimalizálását találjuk, melyhez hozzátartozik a problémafelismerés és a neki megfelelő megoldás megkeresésének társadalmi képessége is. E megújulási erő továbbra is a fejlődés motorja marad. A fejlődés többirányú, több síkon is megy végbe. A még történelemben élő népek belső folyamataik révén elérhetik *a történelem vége* állapotot. Eközben enyhítésre, megoldásra várnak a liberális országok belső ellentmondásai. Várható bizonyos mérvű anyagi kiegyenlítődés az országok, valamint a különböző társadalmi rétegek között is az egyes országokon belül. Az egyenlőtlen fejlődés szempontja dinamikát visz az így jellemzett átalakulásba úgy is, hogy általános felismerés: a történelem utáni világ centruma vándorol. Fukuyama is megfogalmazza, hogy az Egyesült Államok sem marad a fejlett világ központja.

E folyamat fontos kulturális hozadéka, hogy a különböző kultúrák hozzáadják a maguk többletét az egyetemes liberális kultúrához. A 21. század elején – amelyet már 1989-től élünk – a távol-keleti buddhista hagyomány modernizált többletét olvasztja magába ez az új típusú világkultúra. Fukuyama látószögébe befér a latin-amerikai fejlődés is. Röviden utal rá, hogy ez a hispano-amerikai keresztény kultúra is megtermékenyítő lehet. Ezzel szemben a mohamedán világ csak negatív jelentéstartalommal mint a vallási fundamentalizmus legizmosabb változata kap helyet könyvében. Ítélete erről már ma is jól láthatóan korhoz kötöttek tűnik, csakúgy, mint az a hallgatás, amellyel Kína és India kulturális befolyása fölött napirendre tér.

Ebben a kozmopolita, tehát a nemzetállami világállapotot meghaladó globális rendben politikai síkon polgári demokrácia uralkodik, gazdasági téren a világcégek diktálnak. Eközben pedig vita folyik az elit soraiban, hogy a high-tech berendezéseket valójában milyen pszichológiájú egyének működtetik.

Erről az antropológiai alapproblémáról az a véleménye, hogy olyan emberek, akik megőrzik innovációs képességeiket gazdasági és tudományos téren, s újra fölfedezik a régi erkölcsi értékeket a mai világberendezkedés hatékony fenntartásának szolgálatában. A szerző tételét sokféleképpen megfogalmazza. Mondja úgy, hogy be kell elemni a működő

eszmék körébe ez emberi természet gazdasági racionalitáson túli – ebből a nézőpontból irracionális – mozgatóerőit, s pszichológiai téren egyenjogúsítani kell őket.

Az ő történelemfilozófiai vázlatában, amely a maga egészében idealista, két fontos összetevőt találunk. Megvan benne *Hegel* dialektikus történelmi világlátomása, valamint *A szellem fenomenológiájában* kifejtett platónista gyökerű hegeli antropológia, melyet a mai ideológus *Nietzsche* kultúrkritikáját elismerve, Hegelhez hozzáillesztve, időszerűsített. Fukuyama igazat ad Hegelnek abban, hogy a világtörténelem ábrázolható urak és rabszolgák – mai kifejezésekkel: az arisztokrata elit és az alattvalói tömeg – küzdelmével. Az úr fölényt akar és elismerést, de azt sokáig csak a szolgálóosztályoktól kaphatta meg. Ez az *elismerésvágy* – Fukuyama által felidézett platóni műszóval: *megalothümia* – történetileg természetes, erkölcsi szempontból azonban torzszülemény.

A francia forradalom egyenjogúsította a két felet, s így nyitott utat az egyenlőség elismerését megcélzó küzdelemnek. A demokratikus öntudatra ébredés e dinamikáját nevezi Fukuyama másik platóni műszóval *izothümiának*. A korlátlan terjeszkedésre képes technikai haladás, valamint a tudás, amelynek bővülése ugyancsak felhalmozó – kumulatív – jellegű gyarapodás, csak izothümiával, tehát az elismerésért vívott ősi küzdelem humanizálásával tudja biztosítani a liberális világrendet. „Az elismerés iránti emberi vágyat csak a liberális demokrácia tudja racionalizálni” – írta egy cikkében, kifejezve, hogy számára az ésszerűsítés és a huamizálás rokonértelmű fogalmak.

Fukuyama – szembefordulva az angolszász liberális iskolával – hegelizálta az amerikai politikai gondolkodást. Azzal, hogy emberképében központihelyre állította az önérzet, az öntudat dialektikáját – platóni kifejezéssel: a *thümoszt*, amelynek két változata mint általános történelmi magyarázóelv él Fukuyama gondolatrendszerében – a szerző *kettős kötésű lélektani magyarázatot* illesztett bele politikaelméletébe. Egyrészt megindokolta, hogy az indulati-akarati erőket nem kiiktatni, elnyomni, hanem humanizálni kell, másrészt kétségeket is ébresztett aziránt, hogy megnemesíthető-e az emberi természet.

Az első érvcsoporból vezethető le, hogy szerinte (is) érdemes a liberális eszmékért lelkesedni, tevékenykedni, szívet is adni érte, nem csak ésszel. Ez az öntudati injekció jókor jött a szabadelvű közvéleménynek. Annak is volt mozgósító ereje, hogy Fukuyama felhívta a figyelmet: a szabadság pusztán „elfogyasztásával” kialakított életformából kiveszhet az erő, a méltóság és a szépség. „Az én érvelésem alapja: a jogok önmagukban nem arra szolgáló eszközök, hogy az ember megfelelő magánéletet teremtsen magának, hogy hódoljon a fogyasztás szenvedélyének. A jogok önmagukban a célok” – olvashatjuk könyvében. De az már a nagy gonddal propagált tenniakarást sápasztja, amikor Fukuyama – Nietzsche-re támaszkodva – a lélek sötét erőiben rejlő értékek mellett érvel.

A szerző posztmodern politikaelméletéhez francia közvetítéssel érkezett. Miközben elvetette a francia posztmodernnek totális kulturális relativizmusát, tételét az egyes kultúrák át nem hidalható nyelvi zártságáról, elfogadta, hogy jogos közöttük értékkülönbséget tenni. Ez nála összefér azzal, hogy elismeri: a kultúrák mások ugyan, viszont máságukban – elvben – egyformán értékesek.

Hogyan értsük ezt az ellenmondást? Fukuyama ragaszkodik a kultúrákkal kapcsolatban a posztmodern világfelfogás előtti klasszikus liberális alaptételekhez is. Könyve arról szól, hogy világtörténelmi összefüggésben a maguk helyén és idejében bizonyos kultúrák, bizonyos kulturális mozzanatok dinamikusabbak tudnak lenni másoknál, s többet is adnak a világközösségnek. Így tett az antik virágkorban a görög, s tesz a reneszánsz korától az európai, amely a francia forradalom után győzött a világ legfejlettebb térségein. Ennek változata a mai euro-atlanti kultúra, középpontjában az Egyesült Államokkal. Ez az ország – Fukuyama felfogásában – már túljutott nemzetállami szakaszán. S éppen azért lehet most és még egy darabig a posztmodern világ mintája és demiurgosza, mert ma már valójában multikulturális képződmény.

Fukuyama nem elégedett a *multikulturalizmus* mértékével és minőségével. Ismételten felhívja a figyelmet – a családdal kapcsolatban – az ázsiai hagyományok megtermékenyítő hatására. (E ponton hozza szóba, hogy Latin-Amerika értékei is integrálásra érettek.)

A szerző a különböző bőrszínű, etnikumú emberek különbözőségét elfogadja, kulturális identitásuk iránt közömbös. Értékeiket – könyvének tanúsága szerint – a posztmo-

dern szintézis szempontjából mérlegeli. E jól kivehető törekvés illeszkedik ahhoz a hegeli hagyományhoz, amely az egyetemes történelem képét a Nyugat teljesítménye mellett a nem-nyugati világgal is ki akarta egészíteni. Fukuyama is úgy tanítja, hogy a szabadságot nem csupán néhány európai és európai származású telepesnép képes megvalósítani. Arra minden népnek, kulturának megvan az ontológiai képessége és történeti esélye.

Fukuyama elismeri az etnokulturális pluralizmust, de nem társítja hozzá következetesen a történetiség elvét. Kulturális görögségképe gondolkodásmódjára mélyebben hatott, filozófiai jegyeire meghatározóbb befolyást gyakorolt, mint ahogy eddig szóltunk róla. Ennek az antikvitás-felfogásnak merevségét, történetietlen egyoldalúságát nem szabad elhallgatni. Fukuyama elszigetelve szemléli Athént mediterrán környezetétől. E fogyatékosága szellemi formálójának felfogására nyúlik vissza. *Allan Bloom* szemében, akinek bölcseleti szemináriumai formálták ki Fukuyama filozófiai meggyőződését, az utóbbi két és félezer év eszmetörténete csak szél- és lábjegyzet Platónhoz és *Arisztotelészhez* – jegyzi meg szellemesen egy kortárs amerikai politológus, *Lorren Goldner*.

A magyar értelmiség jelenleg a paradigmaváltás folyamatában él. A liberális paradigma erősítésében az iskolának kitüntetett szerepe lehet. Fukuyama érvelése eléggé árnyalt ahhoz, hogy a liberális világrendbe való beilleszkedést ne lapos és fantáziátlan apologetikával támogassa, hanem módot adjon a pedagógusnak ezt a kérdést értelmes diskurzusba beillesztve megvitatni a diákokkal.

Talán ennél is fontosabb, hogy a magyarországi politika- és eszmeellenes közhangulat időszakában Fukuyama felmutatja egyfajta eszme, bizonyos típusú politizálás távlatosságát. Könyve áttételesen a republikánusok nélküli köztársaság, a demokraták nélküli demokrácia ellen érvel, s azt hangsúlyozza, hogy a demokratikus berendezkedés – fogyatékoságai mellett is – értelmes dolog, a polgárerény nemes vonás, és az ideológiák alkonya nem búcsúvétel a tartalmas közélettől.

Hogy a könyv magyarul is megjelent, az a hazai politikai kultúra nyeresége. A pedagógus kezében jó és hajlékony eszköz, ha az új gondolatokat az iskolában be akarja mutatni.

IRODALOM

Fukuyama, Francis: A történelem vége? = Világosság, 1990. 2. sz. 9-24. p.

Fukuyama, Francis: Gyengül az atlanti morális közösség. Cikk a nemzetközi sajtóból, A Magyar Távirati Iroda utánközlő periodikája. 1994. júl 7., 7-9. p.

Fukuyama, Francis: Kapitalizmus és demokrácia: a hiányzó láncszem. USA (A budapesti Amerikai Könyvtár utánközlő periodikája) 1994. 1. sz., 2-6. p.

Fukuyama, Francis: Világunk jövője – világnak jövője (Szegő Gábor washingtoni interjúja). = Köztársaság, 1992. dec. 31., 33. sz. 66-69. p.

Heller Ágnes – Fehér Ferenc: A modernitás ingája. T-Twins Kiadó, Budapest, 1993. 275 p.

Kiss Endre: „A történelem végé”-nek öt éves évfordulójára (Fukuyama politikalemelete) = Élet és Irodalom, 1994. jún. 14., 4. p.

Kurth, James: A posztmodern világ hajnalán. USA, 1994. i.sz. 8-13. p.

Tamás Gáspár Miklós (szerk.): Modernség és relativitás. Benne A Történelem vége? cikkcsoport. A Világosság különszáma. 1992. 8-9. sz. A Fukuyamát értékelő tanulmányok: 688-704. p.

Fukuyama, Francis: A történelem vége és az utolsó ember. Európa, Budapest, 1994. 600 p. Kapható a Mentor Könyvesboltban. Bp. Dorottya u. 8.

KRONSTEIN GÁBOR